

Ідеал учителя: порівняння ідей Якова Чепіги та педагогів кінця XIX – початку XX ст.

Український педагог, психолог, вчений, громадський діяч, методист Я.Чепіга – (справжнє прізвище Я.Зеленкевич) народився 1875 року на Чернігівщині. Працював учителем, викладачем, науковим співробітником науково-дослідного інституту педагогіки в Харкові, заснував Педологічний інститут в Києві.

Яків Феофанович писав наукові праці, присвячені проблемам педагогіки, теорії навчання й виховання, методиці викладання окремих предметів, історії, освіти. Окрім цього, створив підручники для початкової школи, методичні посібники для вчителів, книжки для дошкільних закладів, дитячих бібліотек. Публікації в журналах підписував різними псевдонімами і криптонімами: Я.З., Я.Ч., З-вич, Бучицький, Садовник, Учитель Я, Чепіга та ін. Значну частину своїх праць Я.Чепіга друкував на сторінках часописів «Світло», «Учитель», «Педагогіческий журнал», «Украинская хата», «Вільна Українська Школа», «Шлях освіти» и др.

Спадщина українського педагога, психолога, культурно-громадського діяча Якова Феофановича Чепіги була і є об'єктом дослідження багатьох науковців. Зокрема, концепцію української національної школи розглядали Ж.Ільченко та І.Зайченко, теоретичні засади навчання й виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Я.Чепіги розкрила у дисертаційному дослідженні Л.Ніколенко, методичну концепцію проаналізувала С.Яворська. Аналізу науково-педагогічної діяльності Я.Чепіги присвячені праці Л.Березівської, С.Болтівця, В.Марочко, Р.Палійчук, О.Сухомлинської, О. Щербакової та інших дослідників.

Мета статті – розкрити ідеал вчителя у думках вченого-педагога Я.Чепіги, порівнюючи з поглядами педагогів кінця XIX – початку XX століття.

За своє нелегке життя Яків Чепіга створив більше 150 наукових праць. Усі вони присвячені проблемам теорії і практики педагогіки, історії, психології,

становленню та розвитку освіти. Також ним були написані змістовні й актуальні на ті часи посібники, книжки і підручники для дітей, дорослих. Але примітним в його дослідженнях виявляється факт: перша об'ємна праця-монографія має назву «Самовиховання вчителя» (1914). Отже, дослідник усвідомлював найголовніше, що проекти та ідеї щодо школи, реальне втілення їх у вихованні та навчанні значно залежить від особистості вчителя, його впливу на дитину. Високе покликання вчителя не обмежується лише навчально-виховним процесом. На думку Я. Чепіги, учитель є «довіреном народу», «довіреном нації у вихованні й освіті нового покоління» [7, 13].

У названій вище праці визначається важливість ролі вчителя в суспільстві і окреслюється методика, яка забезпечує явний авторитет, зразковість і бездоганність моральних якостей учителя. Методика полягає у способах самовиховання, удосконалення професійних здібностей, вироблення в собі твердого характеру і волі. Покладаючи великі надії і завдання на образ учителя, Я. Чепіга пише: «І чим більше він розширить коло своїх обов'язків, чим міцніше їх зв'яже з добром об'єктів своєї праці, чим глибше загляне своїм духовним зором у наслідки від свого діла, тим суворіше поставиться він до своєї особи, тим наполегливіше вимагатиме від себе виконання своїх обов'язків» [7, 129].

У статті «Самовиховання вчителя» мовиться і про те, що діяльність учителя розповсюджується на полі людської просвіти, тому на нього лягає тягар відповідальності і потрібно постійно контролювати власні моральні переконання і чесноти, «з великою обережністю» передавати свої знання, чисті помисли і поривання.

Привертає нашу увагу в міркуваннях автора статті те, що він подає вимоги до вчителя не описово, а узагальнює, показуючи значення, моральність мети роботи вчителя. «Перевіряючи свою працю, учитель кристалізується морально», «не ставить собі в заслугу чесну й щирю працю», підкреслює, що така діяльність учителя є природним імпульсом до вищого життя. Тільки ореол ідеалу

культурної людини, сили світла знань в еволюційному поступі й творчості рухали до досконалості волю і думку вчителя, якому не завжди давали платню і не завжди розпалювали грубку в його помешканні.

Найголовніші чинники удосконалення вчителя, стверджується у статті, – міркування і праця. У поняття «міркування» вкладається зміст розумової діяльності, вміння аналізувати, обмірковувати, виділяти головне і бачити другорядне, фіксувати важливі моменти у своїй праці. Особливо ж необхідне для педагогів вміння володіти власними емоціями і думками, які висловлюються вголос, адже вся діяльність учителя – «безперервна праця на користь інших».

Невичерпна віра у своє учительське високе призначення на землі допомагає твердо зберігати душевний спокій, «...ідейності його праці не зможе затуманити і матеріальне злиденне життя» [7, 131].

Автор скеровує свої міркування на внутрішнє відчуття учителя – людини, чия енергія спрямована діяти, відповідно ж дія підтримує дух енергії, «збільшуючи здатність до продуктивної праці».

Статті властивий стиль філософського розмірковування про те, що людське життя дуже коротке, а тривалість учительської діяльності ще менша. «І чим раніше вчитель виробить у собі добродійні педагогічні звички, любов до праці й виховає в собі міцну волю, тим певніше увінчаються його старечі роки свідомістю, що він виконав на землі те, що йому призначено було» [7, 131].

Звернімо увагу на ще одне філософське заглиблення, у якому автор збуджує, активізує свідоме ставлення до учительського призначення. Він переконує, що потрібно намагатися бути незаплямованим жодними антиморальними проявами, плекати в собі чесноти справедливості, доброти, терпіння, що зберігають чистою душу на всі випадки життя. Я. Чепіга порівнює життєву ріку педагогічної діяльності з природними явищами води. Природні ж стихії і природна енергія людини – це та єдність, яка рухає будь-яким творчим процесом життя. «Стояча вода гниє. Текуча, набираючись сили і міці в боротьбі

з перешкодами, власними грудьми прориває собі річище, по якому невичерпно несе себе – чисту, прозору. Повсякчасна праця над собою очищає душу від намулу й життєвого бруду. Вона дає силу нести свої щирі поривання не засміченими неправдою до кінця днів» [7, 131].

Отже, щоденна праця над собою очищає душу від різних намулів негативізму. Істинність підходу до самовиховання виходить за межі педагогічної діяльності. Власне, кожній людині, яку б вона не обіймала посаду в суспільстві, бажано мати свою особисту програму самоудосконалення на основі виховання себе самої.

Геніально прості твердження Я. Чепіги щодо самовиховання і самовдосконалення педагога співзвучні з думками прогресивних мислителів як у галузі педагогіки, так і в цілому світосприйманні високою особистістю. Дозволимо собі узагальнення, що подібність поглядів на ідеал учителя знаходимо і в Софії Русової, Бориса Грінченка, Михайла Грушевського та ін. І ця подібність ґрунтується, насамперед, на духовному рівні. Матеріальна частина буття вишукано «вбиває» індивідуальність. Багатійство знищує душу, а бідність знищує фізичне тіло. Тому всі особистості, чиї імена записані на скрижалях історії, оживають завдяки духовному, яке вони плекали за життя і передали наступним поколінням. Учитель повинен педагогічно доцільно використовувати суб'єктивні знання на користь виховання дитини. Я. Чепіга закликав учителів збагачувати розум і серце знаннями. Його духовні постулати спираються на істину, яка зіркою власного досвіду освітлює шлях до пошуку істини іншим.

Перечитуючи праці вчених, педагогів, філософів мимоволі задумуєшся над тим, чи варто вигадувати щось ніби-то нове в мотиваціях ідеалу педагога, виховних цілях і завданнях освіти, якщо вже давно віднайдено, відкрито істинність – ключовий компонент у формуванні особистості юних і в самоудосконаленні дорослих. «Ми ж у погорді до їх надбань творимо нове, яке на практиці виявляється поганою моделлю старого велосипеда, а тому набиваємо

гулі, ламаємо руки-ноги, та ще й, оскільки йдеться про педагогіку, часто не свої, а чужі» [3, 47].

На початку ХХ ст. Яків Чепіга разом з іншими українськими свідомо патріотичними педагогами, вченими продовжував розглядати проблеми національного виховання і освіти, намагався утверджувати свої ідеї в національній школі. Його, як і інших теоретиків освіти, хвилювало створення ідеального образу педагога. У багатьох своїх працях Я. Чепіга роз'яснює завдання і роль учителя в навчально-виховному процесі, провітницько-громадській діяльності, аргументуючи високе призначення педагога у служінні народу. Спинимось принагідно на головних постулатах про сутність педагогічної праці, завданнях і меті діяльності вчителя в інших статтях Я. Чепіги.

У статті «Народна освіта в Північно-Сполучених Державах» ідеться про народну освіту в Україні. Але варто вивчати і досвід тих країн, де вже напрацьовані стійкі, стабільні матеріали про виховання загальнолюдських цінностей, вважає автор. «Що народня освіта з'являється головним фактором культурного поступу нації, а також завоювання в царині механіки й торгу, здається, стало у нас, останніми часами, зрозумілими навіть найконсервативнішим елементам держави. Тільки от подбати про освіту, як того вимагає час, не вистачає у наших творців ні хисту, ні сміливості, щоб одмовитись од своїх колишніх поглядів. За добрим зразком треба обертатися до чужих держав і у них шукати собі поради і підвалини для свого життя» [8, 43].

Отже, аналізуючи світовий досвід культури та освіти, Я. Чепіга пристосовує краще з чужого на свій національний підмурівок. Особливо чітко вибудовані вимоги до створення народної школи у його праці «Проект української школи».

Безперечно, школа нового типу неможлива без досвідченого, професійно підготовленого педагога. Провідною тезою у багатьох працях Я. Чепіги щодо ідеалу вчителя є любов до дитини. У вже згадуваній праці «Самовиховання

вчителя» любов до дитини трактується як любов, більша ніж до ближнього. Від любові до дитини дорослі відчують задоволення, почуття щастя і радості, дитину ми любимо інстинктивно. Автор торкається найсвятіших понять людської любові: «Чиста, щира до самозабуття любов у матерів. Та коли вона притаманна одній половині роду людського, то притаманна всій людськості. І тільки ненормальними умовами життя, де панує особистий егоїзм, та нашою невихованістю можна пояснити те, що так занехаяно в житті цю чесноту» [7, 140-141].

Загальні роздуми про любов проектується на практичну діяльність вчителя, прагнучого постійного самовдосконалення, проте «нелегко людині досягти ідеалу. Нелегко педагогові поводитись з учнями з повсякчасною бездоганною любов'ю. Але він повинен так поводитись, бо святий і кінцевий обов'язок його – зберегти душу дитини незіпсованою, і через те вчитель повинен виховати в собі любов до людей, до дитини» [7, 141].

Таким чином, доходимо до висновку, що Яків Чепіга вважав учителя тією культурною силою, яка несе людству світло знань. Поведінка, зовнішність учителя має бути взірцем для учнів, батьків і оточення, в якому перебуває вчитель поза межами школи.

На думку вченого, учитель прищеплює моральні чесноти і стійкі переконання добра, краси. Саме тому педагогові, як нікому іншому, потрібно постійно розвиватися, удосконалюватися в науково-методичному спрямуванні, досягати високої професійної якості в роботі.

Значний акцент Яків Феофанович робить на справедливості вчителя. Він підкреслює, що педагогу слід розвивати тонке чуття настрою дитини, «душевний слух до чужих переживань, розуміти страждання інших» [9, 11]. А ще він закликає вчителя: «не шкодь дітям», «будь справедливим до дітей у своїй праці», «Коли хочете дати дітям задоволення, радощі і щастя, будьте справедливими до них» [9, 16].

Важливе місце у роботі вчителя Я. Чепіга надає такій якості, як доброта. «Ніщо так не прихиляє дітей до вчителя, як його щира, сердечна добрість» [9, 17].

До необхідних чеснот у характері вчителя Я. Чепіга відносить терпеливість. У праці «Самовиховання вчителя», на яку ми вже покликалися, автор вказує, що саме терпеливість допомагає полегшувати працю вчителя. Він вдається до художнього порівняння виховання дітей і вирощування дерева. Дерево можна повільно і дбайливо пригнути до землі, спрямувати його ріст, і воно не зламається, можна ж нахилити різко, тоді дерево переломиться. Так із дитячою душею, «навчёмось витримки, поваги до дитячих вчинків і хиб, а головне – терпеливості і терпіння у наших вчинках і вимогах» [9, 25].

Аналізуючи праці Я. Чепіга, переконуємося: такі чесноти, як любов, терпеливість, добро є складовими цілісного поєднання в роботі вчителя.

Окрім уже сказаного в нашому дослідженні, звертаємо увагу на те, що Яків Феофанович особливого значення надавав питанню національного виховання вчителя і національного розуміння маленького українця. Вчений-педагог підкреслює, що дитина, яка з ранніх літ чує рідну мову, зростає в рідній культурі, усвідомлюючи морально-етичні зразки, у дорослому житті йтиме послідовним шляхом національних переконань, які згодом передасть і своїм дітям. Саме тому вчитель зобов'язаний плекати й оберігати національність дитини, не намагатися насаджувати їй нерідне, чуже, що калічить її душу.

Особистість учителя у культурологічних вимірах шкільної й педагогічної освіти має вагоме значення у будь-яку епоху. Ми намагаємося зробити спробу провести паралель між баченням ідеалу вчителя вченими-педагогами кінця ХІХ – поч. ХХ століть. Досить широкий перелік морально-етичних, національних, загальнолюдських якостей учителя зробив Яків Чепіга. Яскраві, різнобічні акценти щодо особистості вчителя здійснили й інші видатні вчені-педагоги, які

жили і творили приблизно в одній часовій інтерпретації. Зупинимось на деяких іменах цих постатей.

Борис Дмитрович Грінченко. Його ідеал учителя, як і в Якова Чепіги, починається з практики власної учительської діяльності. Життя ставило умови, які пізніше стануть правилами високої моралі, професіоналізму та зразковості вчителя, образ якого народжувався, формувався і вистоявав найскладніші труднощі у період особистої учительської праці.

Народницькі переконання юнака Б. Грінченка спрямовують до здійснення бажання – стати педагогом. У 1881 р. він складає екзамени при Харківському університеті й отримує звання народного вчителя. Далі його робота вчителя відбувається у сільській місцевості. Молодий учитель змушений був часто міняти школи, тому що хотів організувати справжнє навчання селянських дітей із використанням фольклору, етнографії, викладати рідною для дітей мовою. А це не задовольняло місцеву владу в особах різних урядників, чиновників, священників. «Своїм педагогічним життям Б. Грінченку вдалося скорити серця місцевої дітвори. За два-три місяці навчання діти стали великими приятелями свого вчителя, безумовно слухали його, виконували накази, гарно поводитися, працювали охоче, багато й з добрими наслідками. Маючи тонку педагогічну інтуїцію, Грінченко знаходив шлях до кожної дитячої душі» [2, 50].

Поза межами навчально-виховного процесу Борис Грінченко, разом з дружиною Марією Грінченко, займався просвітницькою діяльністю.

Тема статті обмежує нас у розгляді біографічних моментів учительської роботи Б. Грінченка. Ідеал вчителя народної школи він виплекав непростими реаліями своєї учительської практики в молоді роки. Пізніше, у його науковій статті «Якої нам треба школи» чітко проглядається ідеал учителя у таких якостях, як чесність, відсутність будь-якого лицемірства і фальші, відданість обов'язку перед місією вчителя, доброта і лагідність у ставленні до учнів і їхніх батьків, але на першому місці в концептуальних поглядах Б. Грінченка на роль

учителя поставлена національна риса та патріотизм, щира й непідроблена любов учителя до свого краю і народу. «Наше дочасне лихо – нічого перед народним лихом, перед лихом великої матері-України» [2, 168], – писав він в одному з листів, маючи на меті розбудити свідомість тих учителів, які сходили на манівці московщини в культурно-освітньому процесі того часу.

Варто нагадати, що на початку ХХ століття, наукові погляди на роль особистості учителя в шкільному вихованні набирають дещо нових імпульсів. Не лише Я. Чепіга, Б. Грінченко, а й такі відомі вчені-педагоги, як С. Русова, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші українські культурно-освітні діячі вбачали образ ідеального вчителя лише в тому разі, якщо його діяльність нерозривно пов'язувалася з життям простого народу. Адже «народ зостався зовсім без усякої освіти і блукав у такій темряві, що не розбирав, хто йому ворог, а хто приятель. Народ бачив, що все, що було освічене, говорило московською мовою, що наука скрізь була тією ж мовою, а мову вкраїнську, якою він говорить, усі зневажають, глузують з неї, знущаються» [2, 31].

Саме тому відстоювалося право на українську мову викладання в школі, у видавничій справі, в написанні наукових статей. Але це могло статися лише за умови високої національної свідомості вчителя. «А що наше національне самопізнання стоїть дуже низько, то про це нема чого й казати», – критично зауважував Б. Грінченко [2, 30].

С. Русова, Б. Грінченко, М. Драгоманов та інші світочі педагогічної науки так само, як і Я. Чепіга, стверджували у своїх статтях, публічних виступах, викладацькій переписці, що шлях до справжнього ідеалу вчителя проходить через усвідомлення істинної духовної сутності призначення вчити, нести світло знань через особисте сприйняття ідеалів мудрості Учителів попередніх поколінь. Вчитель через власну душу повинен пропустити великі надбання управлінської культури, збагатитися суб'єктивним баченням невичерпного скарбу пісні, слова тощо і запалити полум'я духовно величної краси у душах дітей.

Видатні українські педагоги залишили в науці численні зразки для становлення ідеалу вчителя. Зокрема, Тимофій Лубенець серед багатьох чеснот учителя виділяв «любов до справи й учнів» [4, 234].

Також він закликав учителя уникати в своїй роботі шаблонів, одноманітності, що властиво і учительському ідеалу Бориса Грінченка, Софії Русової. Вони пропагували творче вирішення, творчий підхід у навчально-виховному процесі.

Цікавим спостереженням Т. Лубенця є факт, що методичні прийоми навчання і виховання будуються на вродженому, природному хисті вчителя. Що добре виходить у цього вчителя, те зовсім невдало буде в іншого. «Якості справжнього вчителя – природні, з якими справжній педагог народжується, і сила шкільної дисципліни насамперед полягає в особистості вчителя, в його педагогічному таланті й здібностях його душі» [4, 239].

Проте, на думку вченого Т. Лубенця і інших, названих вище, кожний учитель може досягати поставленої мети за допомогою наполегливої праці способом самовиховання, яке обов'язково матиме результат і в учнях. Тимофій Лубенець вважав, що «чим більше буде з боку вчителя наполегливості, тим більше буде й податливості з боку учнів» [4, 236].

Ідея народності у навчально-виховному процесі невидимим променем пронизує наукові дослідження передових українських учених, педагогів, психологів та філософів. Чим більше заглиблюємося в їх праці, тим більше переконуємося у нерозривності і послідовності ідей. Вони не повторюються, а набирають ширшого ракурсу під тиском соціально-політичних подій в Україні, яка історично поставлена в позицію боротьби і відстоювання національних інтересів.

Поглянемо на творчість Костянтина Ушинського. Він один з багатьох видатних українських педагогів, який твердо був переконаний у необхідності навчати дітей українською мовою, «надавав величезного значення народності як

провідному чиннику у формуванні духовно-морального ідеалу вчителя» [5, 123]. На думку К. Ушинського, вплив особистості вчителя на духовний світ вихованця є дуже сильним фактором виховання. Ідеї К. Ушинського співзвучні постулатам Я. Чепіги. Як і Чепіга, він вважав, що учителя для дитини не можна замінити «ні підручниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань та заохочень», тому що «тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер». Збігаються ідеї Ушинського і Чепіги ще й у вимогах до вчителя щодо високої моральності, авторитету вчителя, адже його постать завжди серед народу, «від учителя народної школи, особливо такого, що живе у селі або в невеличкому місті, справедливо вимагати, щоб життя його не тільки не давало приводу для спокуси, не тільки не руйнувало поваги до нього у батьків і дітей, але, навпаки, служило прикладом як для тих, так і для інших і не суперечило його шкільним настановам. Тільки за цієї умови він зможе мати моральний вплив на дітей і його шкільна діяльність буде справді виховною діяльністю» [5, 245-246].

У ретроспективному огляді проблеми особистості вчителя репрезентуємо ім'я українського педагога Степана Сірополка, який у своїй праці «Завдання нової школи» до особистості вчителя ставить наступні вимоги: безупинна праця над самоосвітою, єднання з населенням, тобто якомога більше жити живим життям» [1, 234].

Ознайомимося також з цілями і завданнями вчителя в поглядах вченого Олександра Духновича. Насамперед, він хотів, щоб учитель цінував у собі «добронравність», обґрунтовуючи власне бачення так: «Хай буде учитель дзеркалом добрих звичаїв, і чого вчить або вчити збирається, те саме, як на зразкові, хай показує на собі самому», Педагог повинен буди обдарованим особливими якостями, зокрема О.Духнович наголошує на справжньому покликанні до цієї справи, на доброті, лагідності, від природи повинен володіти

легким, зрозумілим способом викладання. «Хто з цих властивостей від природи дарованих не має, той не принесе у педагогічній справі користі» [6, 517-518].

Важко заперечити хоч одну із названих вимог. Так чи інакше вони збігаються з ідейними, педагогічними, моральними принципами всіх просвітителів культурно-освітнього процесу в Україні кінця XIX – початку XX століття. Аналізуючи наукову спадщину Я. Чепіги у порівнянні та зіставленні з його колегами, співвітчизниками саме в аспекті ідеалу шкільного вчителя, переконуємося, що кожен з них центральною фігурою у здійсненні далекоглядних національно-просвітницьких планів навчання та виховання в школі вважав педагога. До цього питання не можна бути байдужим, адже вчитель є представником національної інтелігенції, його особистість завжди була і буде актуальною у культурологічних вимірах якості української інтелігенції.

Безперечно, за Я. Чепігою, Б. Грінченком, С.Русовою, О. Духуновичем, К. Ушинським та іншими в науці з'явилася ціла низка нових імен дослідників, які врахували світовий досвід та надбання попередніх духовних сподвижників у безперервному процесі пошуків ідеалу вчителя.

Література:

1. Вдовенко В.В. Особистість учителя: Василь Сухомлинський у діалозі епох / Вікторія Вдовенко // <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Vdovenko-2007>.
2. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Животенко-Піанків. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 1999. – 176 с
3. Кондратенко Л. О. Старі застереження до нових ідей / Л.О.Кондратенко // Початкова школа, 1996. – №11. – С. 47-49.]
4. Лубенець Т. Педагогические беседы / Тимофій Лубенець. – С.-Петербург, 1913. – 256 с.
5. Ушинський К.Д. Твори: В 6 т./ Костянтин Дмитрович Ушинський – К.: Радянська школа, 1954. – Т.1. – 711 с.

6. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / Упоряд. Н.П. Калениченко, В.Ю.Ніколаєнко та ін. – К.: Радянська школа, 1961 – 683 с.

7. Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: Навчальний посібник / Упор., науков. редактор Л.Д.Березівська / Інститут педагогіки АПН України. – Харків: «ОВС», 2006. – 328 с.

8. Чепіга Я. Народня освіта в Північно-Сполучених Державах / Яків Чепіга// Світло. – Кн.6, лютий, 1911. – С.43-45.

9. Чепіга Я.Ф. Самовиховання вчителя / Яків Феофанович Чепіга. – К.: Українська педагогічна бібліотека, 1914 – 36 с.